Панський лан. Спека. (В жнива.)

Важко впряжені в коси цугом, повзли ми, батуючи золоті скиби чужого збіжжя. Падали колоски, і в шелестінні їх — брязкіт бокалів вина... Скигління голодної дітвори: хліба!.. Трояндовий сміх жінок-красунь... Тужне зітхання з-під дрантя...

Падали колоски, важко гальмуючи коси. Рвалися м'язи під латками. А позаду по ниві — краплі нашого поту — сно-пи-снопи,..

Важко.

Ти зупинився. Помантачив косу й онімів — принишк.

— Чуєте?

— Що? Прислухались.

Здалеку посеред ланів хвилястих — економія. Вивернулася сита й пузата. Аж усі ґудзики порозстібала. Обіч — сіре і вбоге село. У вибалочку. І степ — степ аж за обрій. На ньому чутно — чи джмелі над колосками, чи коники між стеблин — залізно деренчало — бриніло щось.

— Жатки,— хтось сказав.

Ти, похмурий, злісно скривився.

— О, заклацали зубами! Лихо нам. І так ледве-ледве шматок хліба заробити де знайдеш, а тут — на тобі! Не потрібні ми станемо. Один із сотні хіба щасливий до машин попаде в погоничі. А інші — здихати!

Похмурі рушили. Дзвеніли коси знов. Шелестіли падаючи колоски, а в голові моїй, як колоски в покоси, клалися думи.

"...Здихати тоді нам! Ану ж? — Тисяча панських десятин. На жнива — двісті косарів, двісті в'язальниць — чотириста. А то — два десятки жаток-самов'язок, ну, хай до них півсотні людей. А решта? Здихати тоді. Або ж...

В осінню ніч спатиме, обжершися з тисячі десятин, економія. За парканом — пузаті комори. Ми, голодні.— Ей, ану ножика в пузо! Брязь! — замки. Замість тельбухів посиплеться зерно. На хури. Удосвіта запалають по хатах огні. А вранці тільки печеним хлібом запахне — по шляху заманячить сіра пляма. Ближче — росте. Карники..."

Шляхом, здіймаючи куряву, сунувся натовп людей. Чутно було: брязь... брязь...

Наблизились. Ми стали і впилися очима.

Спереду — кілька мужиків. Брудні й обірвані... Де в кого синяки. У натовпі жінка. З золотим волоссям і променистими очима. На всіх кайдани. Навколо — з голими шаблями сторожа. Підійшли — зупинилися.

— А неси, лишень, води! — гукнув один з кокардою. Ти взяв тикву з водою. Підбіг.

— Призволяйтеся, пане уряднику. Куди це ви голубчиків? Хе-хе! — І напружено розхмарював брови.

— В места не столь отдальонниє. Потому не нада нам таких: благоденствовать не дають. Революціонери. Ні царя, ні бога не признають. Брата на брата нацьковують...

Ти нахмуривсь.

— Іч, сволочі!

Хутко очима оббіг натовп, стрибаючи з обличчя на облич— , чя. На ній спинився, немов спіткнувсь. Мовчав. Я бачив, як очі твої налились раптом кров'ю і брови грізно ворухнулися.

— Крові тобі нашої? Шлюхи клапоть! Хтось із юрби заарештованих кинув:

— Сліпець ти. Хіба не бачиш ти крізь неї — вільних ланів, себе й інших радісних на своїй роботі. Веселих і щасливих дітей? Хіба не бачиш...

— Молча-ать!

І один з урядників підніс до його обличчя кулак.

— Я тебе...

Вона стояла зі скорботною усмішкою на вкритім пилом обличчі. Очі променисто дивилися на нас, і в них я вгледів знайому ще з рожевих снів казку.

А за нею — степ золотий, хвилястий. У сонячнім тремтінні1 далечінь всміхалася химерними палацами... садами в цвіту... Дзвеніла блакитнодзвонно...

— Сліпець ти,— сказав хтось із юрби,— тобі треба б навколішки кинутись. Зубами, аж іскри щоб сипались, гризти оці залізні пута!..

— Молча-ать!

Удар кулаком заюшив тому обличчя.

— Шагом марш!..

Юрба посунулася шляхом. Ще раз очі ясні бризнули на нас промінням. Чув, як серце раптом мов обірвалося. Далі — метнулося поривно, аж груди розривало.

А курява по шляху знялась — загорнула в собі рожеві далі...

* * *

Увечері йшли ми додому повз економію. Спітнілі й зморені. З альтанки в саду бряжчав кришталь і срібло. Чувся гомін. Хтось реготавсь:

— Го-го! Так їм і треба, щоб не підіймали голів вище нашої підошви... го-го!..

Від ставу, що вправлений у рамці з кучерявих верб, розмальованого лататтям і лепехою,— хлюпання весел. По сонній воді — як самоцвіти хто сипле, і грають вони, всміхаються до місяця крізь густі віти. Білі, легкі, як тіні, постаті. Сміх бризковий. Хтось співав молодо й жагуче:

Задушу я, любя,

И с тобою умру![1]

Десь на шляху рипів немазаний віз. Я підійшов до тебе.

— О, не життя, а рай! А чого ж ми з тобою, друже, в пеклі? І їх, і нас вилупили Адам та Єва[2], і в них, і в нас тече по жилах червона кров.

— Так бог дав,— сказав ти. А в мозку, не збите з ніг цією думкою, стояло питання: чому?

Я казав:

— Ні, так бог не дав. Він ствбрив людей і сказав: живіть, плодіться і населюйте землю. (А сам заплющивсь і вуха клоччям позатикав.) 1 була спершу вільна земля і вільні люди... Проходили віки. Десь хтось пролив і покуштував крові. Сп'янила. І пішли літа, сотні-тисячі в чаду. Лилася кров... Судорожно пальці трусились, шукаючи горлянок, сплітаючи вірьовки із людських жил, щоб було чим гнуздати та впрягати поруч із шкапами подоланих у борні...

— І ми родилися вже в неволі? Зітхнув ти.

— Так, у неволі родилися ми. На самому дні пекла. Пам'ятаєш? Голодне й сумне обличчя материне? В кутку скорботні очі: "Пріідітє ко мне всі труждающієся і обремене-нії, і аз упокою ви..."З Пахло ячником черствим, потом... Потім — у бур'янах з тобою, під тинами в дранті... За чужими вівцями... На роботі тяжкій, та й то як-як з голоду не здохнеш...

Зітхнув ти.

Ішли вже по вулиці сільській. З боків обшарпані хати з навислими на очі чубами стріх. В пилу вуличному дітвора.

— Гуси, додому!

— Чого?

— Вовк за горою!

Ні, дітки, не за горою. За греблею зараз, за зубастим парканом. І не гуску, а долю вашу й батьків ваших обскубує з реготом, аж пузо хилитається.

Так думав я, А ти?

Мовчазний ішов ти з похиленою головою. І здавалося мені... Що? Ні-ні. Глянув на твої ноги, на свої.— Ніт же. Але ж так виразно чулося: брязь-брязь!..

Ішли мовчазні.

Тихо на селі. Лише роззявлені гнилі роти злиднів один по одному стулялись, ковтаючи зморених людей. Рип... Рип...

* * *

Сон у хаті важко поваляв: батька — на полу, матір — біля припічка, посеред хати — дітей...

Не спалося мені. Може, тому, що за вікном таємниче про щось шепотіли осики (ах, підслухати б!). Може, тому, що десь тужив сумний наспів. Скаржно рвався до зір... і обривався, падав тихим зітханням...

— Ах, ноче зоряна! Нащо ти в сутіні ховаєш злидні?! Волошками й маками червоними долівку потрусила. Повні жмені сиплеш самоцвітів у помийницю, біля порога!.. Ноче зоряна, нащо?! Згасне зірниця — і згасне казка хвильова. А з кутків з огидним реготом повстануть тіні... Не треба ж! Коли немає казки назавжди, не треба й на мить!..

А з душі рвалося благання. До кого? А чи я знаю! І чого хотілося мені? — Чи знаю я!

...Надо мною схилилось обличчя. Золоті кучері торкнулися моїх вій, а променисті очі пробігли по мені, шукаючи моїх очей...

— Ти кликав мене — я прийшла. Але — тс! Палець поклала на вуста.

— Навшпиньки я прийшла до тебе. Ти кликав мене, хотів казки ясної? Я прийшла, дивись.

Підвела до вікна.

— Глянь.

За селом туманом сповитий степ.

— Сіро. Я нічого не бачу! — зойкнув я. Вона взяла мене за руку.

— Дивись: море житів-пшениць. Піт. Обшарпані, зморені люди... Шлях у далечінь... Дивись — по ньому хвилями ллється натовп. Трупи під ногами. Ідуть, З боків по шибеницях в агонії тіла. Кров'ю і мозком заляпаний спориш. Ідуть... З раною в живіт багнетом набік шарпнулася, впала на землю... Пізнаєш?

— Мати?

— Тс! Чуєш — то дрвони в казці. Глянь, в промінні сонячнім блакитні простори. Сади в цвіту... Химерні палаци. Німо. Але ще один крок — прорветься бурун людей... с-міх радісний зіллється з сонячними дзвонами... Шум — ясно... Дивись, іще лише один крок, іще он через отой труп, що хрестом розпластався на шляху.

— Хто ж то?

— Може, ти.

Випустив руку її. Вникло все. І лише дзвони далекі й акордні десь у далечі, сповитій туманами...

Тяжко уві сні зітхала мати. Я підійшов і довго дивився в її старе, пошарпане недолею обличчя... Було жаль. Було боляче. А в грудях калатало серце.

— Спи, мамо! Хай тобі присниться рай. Засяє сонце. (В житті тобі не сяяло воно, лише пекло.) Хай уві сні уста твої всміхнуться — і розхмариться смуток. Спи, мамо!

Підійшов до дітей:

— І ви спіть. Хай присниться вам казка майбутня, і полюбіть її. А вдень дивіться на сонце, щоб серце в вас було таке ж ясне, як і воно, і такі Ж променисті очі... Такі ж променисті, як бачив я.

— Ах, немає їх! Де ти? Пішла...

...В темряві йшов ціляхом. З боків — копи-копи...

Тут вони йшли. Отут стояла вона й глянула на мене... Прихилився до шляху. Ось сліди її ніг... Ось... А далі? Поночі. А далі?

І повзав я в пилу, шукаючи слід її ніг. Мацав руками — не знаходив. Тоді очима кидався в імлисту далечінь і в розпачі гукав:

— Де ти? Де!.. Тиша.

* * *

Ішов стернями. Метками поміж хлібів.

В ніч місячну, як у мішурне убрання повія, нарядилася Земля. Серпанком з туканів обличчя негарне й підмальоване закрила. І роблено

всміхалася, затаївши стогін у холодом сповитій душі... Пахло духами вабних далей і пахло ж брудними й пітними ногамц в драних панчішках...

Журба й смуток заклякли в твоїй, повіє Земле, робленій усмішці.

Тоскно мені.

Ішов межами поміж хлібів.

У вибалку — село. Важкою сірою ковдрою туман укрив його. Убоге й стомлене.

— Спи.

А вранці, коли прокинеться шлунок і боляче заскигле: їсти — розкриє його.

— Ану, вставай.

І підведуться люди, брудні й потомлені роботою. Заспано кинуть очима, поведуть носами в повітрі, нюхаючи, де воно хоч черствим ячником запахне...

Ой, тоскно мені!

...На обрії — могили. І лінія їх хвиляста, як на діаграмі "серцебиття" минулого. Перед очима ж — Рєпін4, Пимо-иенко5... розкидали свої полотна.

...Тирса шелестить... (про що?)

...Хати біленькі в садках. На воротях мати стара розкуйовджене сиве волосся рве... Очима — в куряву по дорозі... Пісня козацька. Далг-далі... Тихо. Спадає пил...

...Сурми — бій. Ой, не дві то хмари зійшлися... (Не одна мати затужить, не одна дівчина тополею стане!..6)

...Ревуть-стогнуть гори-хвилі В синесенькім морі... Плачуть-тужать козаченьки В турецькій неволі...7

...Байраки-яри кишать голотою. Серед темної ночі палали заграви. У крові купалися ножі...

Ах, скільки крові-крові! І все ж — на обрії,— лише німі могили, а у вибалку в злиднях село...

Ой, як тоскно мені!..

Ішов похнюплений.

Обіч — хутірець. Тополі за хатою, вишневий садок. На калині біля ставу щебетав соловейко. Тиша. Лише біля рубленої комори бряжчав цепом Сірко та в загоні ремиґали воли.

В садку біліли дві постаті. Чутно тиху розмову закоханих.

— Любо моя? Та коли б ти знала, як я кохаю тебе. Працюю на полі — стомлений, спітнілий, у пилу, а згадаю тебе — забуду і біль у всьому тілі, не чую, що пересохло в горлі. Перерватись ладен, моя хороша! Ну, коли ж?!

(Ага! Я зупинивсь — прислухався. Чув голос твій. Так, то був ти).

— Батько не віддасть. Чутно — зітхнув ти.

— Бідний я, немає за що зачепитися... Ось піду на заробітки... Очі з лоба вилазитимуть — робитиму... А тоді поберемося^

Пригорнув дівчину. Мрійно:

— Хороше буде. Хутірець у нас, десятинок з десять землі. Працюємо. Сами собі. Хороше ж?

— Тоді видко буде. А тепер я піду,— промовила й під-' велася.

— Та посидь-бо ще хоч хвилиночку!

— Ні, тоді хай!

Я вийшов із-за кущів і засміявся тобі просто в лице:

— Тоді, як зігне тебе в три погибелі, як труситимуться твої руки, вона прийде до тебе, щоб кинути реготом тобі в обличчя. Ходімо звідціля, і стежка хай заростає за ними; Нам іти великим шляхом, не повз цей хутір.

Ти не слухав, не чув мене: Тихо слідкував ти за нею аж до хати.- Рипнули двері. Не стало її, а ти все стояв, прихилившись до одвірка. Обличчя-твоє заклякло в скорботі.

* * *

Минали дні, пітні й одноманітні...

Спустів степ. Скінчився концерт житніх струн та сталевих смичків. Хіба де по шляху, важко повзучи з снопами, рипів віз. Де-не-де чорніє мереження ріль. Виприсне вигук: "Гей, сірі!"

Та жадні простори зразу ж і ковтали його. І знову тихо стане. Тихо, жовто й сумно...

А за обрієм глухо клекотів чорний шум. Ближче-ближче. І раптом бурею пронісся над селами, над ланами...

"...Божієй милостію, ми, Ніколай II...8 в ружйо!.. Смерть пруссакам!.. Долой Германію!.."

Пам'ятаєш?

...На воротях, виряджаючи нас, тужила мати. Сива, стара й безпорадна.

— А годі, стара, слізьми лихові не запобіжиш,— тішив батько, а в самого червоні повіки, і з очей сльози котилися по зораному зморшками обличчю.

На селі — зойки, тужіння... По дорозі, здіймаючи куряву, майнула підвода, друга (з мобілізованими).

— Сідай! — гукнув хтось.

Мати метнулася. Сиве волосся вибилося пасмами з-під хустки.

— Сину!

І в торохтінні коліс онімів її крик.

...Позаду село. Навкруги степ. Десь здалеку бовкнув дзвін, пронісся степом, і простори смоктали його, і він танув, танув у їхнім роті...

Тиша. Тільки колеса торохтіли під нами, з боків нас. Позаду на підводах співали пісні:

Поливайте ой та доріженьку, щоб не курилася! . Розважайте дівчиноньку, щоб не журилася!..9

І стогін рвався з молодих грудей із словами пісні. Пам'ятаєш далі?

...Натоптаний нами ешелон скажено нісся на захід. З боків — хати, луки, стерні... сива далечінь... у вагоні пілікала гармошка. Ти мовчазний сидів у кутку, з тугою дивився закляклим поглядом у далечінь. А я з болем дивився на тебе.

Вночі — освітлений вокзал. На пероні метушня, шум. Розкішно вбрані фігури... квіти, блискучі очі... Грав оркестр. У паузах чутно — рявкали автомобілі ген за вокзалом по шумних і освітлених вулицях, і десь лунко гасало: "Боже, царя храні!.."10

Твої очі, я бачив, заіскрились. Ти хапно затягався папі-росою, що тільки-но дала біла в золоті рука. А коли оркестр заграв "гімн", витягся, взяв "під козирьок" і з безліччю інших кричав: "Ура!"

Уночі од'їхали. Темрява. У вагонах сотні тіл попереплутувалися на підлозі. Голова до ніг, зад до обличчя, хропли. Дехто уві сні зітхав. Внизу клацали колеса. Мла. А в душі — немов хто перебузея.

Потім... Та ти знаєш. Все. 1914—1917. Перші постріли по синіх фігурах у касках. Перші плями крові на наших багнетах... В землі, як черва, принишкли, а злий хтось із реготом шматує, рве шалено землю, калічачи нас, перемелюючи на котлети... З жахом в очах — сотні верстов... хмари диму над палаючими селами. А під ногами по шосе — мішанина із возів, людей — біженців з дітьми, із збіжжям... Осінь у лісі. Іде дощ. Сиро в окопах. Уночі — тривожно.

Так було довго. Дуже довго. Вже, як уві сні, згубився один край, а другий без кінця тягнувся сірою смужкою в майбутнє. Вже посіріли наші обличчя, на нас сірі шинелі скривавлені й пошматовані, і в душі також сіро й пошматовано...

...Напровесні. Де-не-де проривалося снігове убрання, і нічим було латати його. Удень із-за хмар виглядало сонце, всміхалося. І усмішка його, як після сну, була ясна й ніжка. Пахло талою землею.

Цілими годинами темними ночами дивився ти в темряву землянки. Угледіти хотів, що робиться десь там... Марно. Тоді ти підповзав до мене й прихилявся обличчям.

— Не спиш?

— Ні.

Помовчав. А потім прихилився ще ближче й пошепки:

— Я збожеволію, як і надалі отак...

Не вірити тобі не можна було. Ти казав:

— Ой, як хочу туди! Сонце над золотим степом... У садку хутірець... Дівчина моя хороша... Удвох сиділи й марили... А може, то лише снилося?

Змовк. У твоїм мовчанні чув, як ворушивсь відчай. Потім ти одвернувся в куток. У повітрі, насиченім "махрою", брудними тілами, чулося придушене твоє зітхання. А потім тихий і журливий спів...

Я чув його, як уві сні, дивився розпанаханими очима в ніч і бачив, як у тумані — село убоге... смутні обличчя... казки зоряної ночі. Десь на леваді співали дівчата тихо й журно. (Втекти!) Туман заколихавсь—.зникло все,

а натомість — ліс. Під сосною в шинелі хтось... Навколо сірі фігури... "За побєг!"— клац-клац затвори... Заплющив очі...

А там... в Петрограді, бунт голодних. На червоних,прапорах грізні крики: "Долой! Долой! Долой!"; "Царь отрьокся от престола"; "Временное правітельство"11... В блискучому автомобілі, оточеному сірими окопниками, хтось у френчі "з іголочки" пишався своїм баритоном:

— Граждане свободной Росії! Мощним взмахом ра-зорвани цепі векового рабства! Но чу—слишітє? (бабахкало по лінії), то куют новиє цепі врагі свободной Росії. Крепче ж вінтовкі в руках! Смерть Германії! Да здравствует пабєда!..

Бліде, неструнке "ура!". А з юрби хтось кинув:

— Довольно крові! Хотя оні і в касках, а разве у ніх не такіє же мозолістиє рукі?!

Лайкова рукавичка майнула в повітрі:

— Граждане! Нє слушайте ізмєнніков родіни! Впєрьод, к пабєдє!

Помчав автомобіль. Юрба клекотіла. Обличчя розчервонілися, і в очах заграли то грізні, то радісні вогники.

— Миру!

— Додому!

— Землі!

— Товариші, всю земну кулю ми заюшили братньою кров'ю. Годі!

Ти мовчки і якось хапаючись застромив гвинтівку багнетом у землю й почав скидати патронташ.

— Що ти робиш?— гукнув я.

— Вона огидна мені!

— Але ж вона потрібна ще буде нам. Потрібна буде "там"!

Ти тільки махнув рукою.

Юрба кипіла... А потім ходили в ворожі окопи в гості. Палили по нас із гармат "наші". А ми кидали туди залпами.

* * *

Місто на півночі. Жили десь на Сінній площі в червоних, наче обідраних казармах з побитими шибками. Цілими дням*и валялись "по нарах". Хто різався "в очко", хто латав білизну, хто мовчки дивився в стелю і смоктав цигарку. Деколи, вечорами найчастіше, співали стиха й журно.

Іноді до нас приходив земляк наш, прапорщик Петленко. В каскетці з жовто-блакитним околом. Сідав у наш "хахлаць-кий" куток і говорив цілими годинами.

— Сором нам. Сидимо на чужині в той час, як наша ненька Україна в муках родить нове, вільне життя. Більш за двісті літ неволі, годі з нас! Україна буде вільною і самостійною.

— А кірпіча нажглі для Кітайской стени13?— хтось засміявся з другого кутка.

Очі Петленка налилися кров'ю.

— А ви звикли гнітити нас! На, викуси тепер!.. Хай, хлопці, наша любов до неньки України буде тим мотузком...

— Что затянется на вашей шеє? Недаром же і фамілія твоя — Петля?

— Ні, хлопці,— тим мотузком, що зв'яже нас у величезний і грізний віник, яким виметемо все сміття з України. Кацапи — к чорту в Москву, жидів — у Палестину! Усіх к чорту! Україна — українцям... Ох хлопці! Хіба забули ви, чиї ми діти?

І оповідав він довго й нудно. Малював неоглядний степ, травою вкритий, що в ній ховався кінь з вершником... Козацькі походи... Дідів із сивими оселедцями в червоних жупанах на баских огирях... Села в долині. У садках хати, як малюнки. На полі за плугом селяни (хоча б і ми) — штани широкі, стрічки в комірі, круторогі воли... А увечері — місяченько білолиций, зорі... десь у садку щебече соловейко, і співають дівчата хороші в намисті і в картатих плахтах.

Я слухав, а очима дивився з четвертого поверху на місто шумне й блискуче. На німі й грізні в своєму мовчанні корпуси заводів. На їхні у погрозі піднесені над містом пальці — димарі. Боліла голова. Здавалося, взяли її в лещата й тиснули в одну скроню XVII сторіччя, а в другу — XX.

А з кутка вже молоді голоси рвалися поривно крізь побиті шибки в ніч: "Ревуть, стогнуть..."— і в сутінях здавалося, що то справжні невільники в турецькому казематі закуті в кайдани... Стогін, зойки, зітхання й тиша, тривожна й журна.

Де ж ви, хлопці-запорожці, Сини слави-волі.

Шарпнувся крик із наболілої невільницької душі:

Чом не йдете визволяти Нас з тяжкої неволі?14

І чулося в крику тому і розпач, і біль, і така нестримна жага вільних просторів... Чом не йдете?

"Прийдуть,— думалося мені,— прийдуть! Не в червоних жупанах і не в сап'янцях, не з шаблями, оздобленими самоцвітами, ні. А в драних сірих шинелях, забруднених сажею блузах, із гвинтівками багнетними в мозолястих руках. Прийдемо ми самі до себе й визволимо себе... Але... коли ж?"

А уві сні бачив я її. Близьку й сонячну (в убранні з сонця). Радо заводи кричали їй "Осанна"15 і сиві м'які килими з диму стелили під ноги їй. Ясні очі безлічі жадно ловили її усмішки, і тіла в праці тремтіли м'язами. А в степу — шум колосків під косами й крики гудків "Осанна". І діти зі сміхом радісним кидали волошки й маки червоні під ноги їй.

Прокинувся перед світом. Поночі в казармі. На нарах хропуть тіла. За вікном тиша й смуток...

Немає її.

...Блукав вулицями лункими й сонними. Нишпорив очима жадно з замерзлим серцем...

Нема її! Бо, бач, сірі бурковки. Де ж плями червоні — криваві сліди її ніг? Не приходила ще.

* * *

Жовтень...

Мітинг на заводі. Люди, колеса машин, червоні полотна... Тисячі гарячих тіл злилися в одно величне й грізне тіло. З вулканом замість серця і з безліччю стиснутих до болю в пальцях рук... Очі гнівно сипали іскри:

— Ми з голої земної кулі зробили Казку!— гримів грозовий голос.— Та не для себе. В гнилих підвалах родилися і вмирали ми. За хмарами диму не бачили сонця. З нас, як з каміння, мурували й потом нашим, як цементом, заливали фундамент для їхнього Раю тоді. Життя — нам! Ми не боїмося калюж крові, що проллється з нашого серця, пірамід трупів... Нам нічого втрачати, хіба що кайдани!

Голос блиснув і спалахнув, як гніт:

— До бою ж! Смерть абр перемога!

Вибух, аж у колесах завило, і прапори стріпнулися, як птиці огневі. Юрба в погрозі нащетинилася безліччю рук.

— Смерть або перемога!

Лавиною бурлила, лилася в сполохану ніч.

Тиснули тіла — спереду, ззаду, з боків. Дзвеніло у вухах. І в грудях глухо гуло.

Хтось міцно в темряві схопив мене руками за серце й очима впився в мої.

— От і прийшла я!

— Ти?

...На грузовику неслися збентеженим містом. У руках — гвинтівки. Тремтіли з боків будинки. Десь уже тріскотіли залпи й строчили кулемети.

Вона горнулася до мене. Очима заглядала у вічі мені. І мені забивало подих...

* * *

Над Зимовим палацом16 червоний прапор майорить, кличе: "Пролєтарії всех стран, соєдіняйтесь!" На площах, по вулицях — скривавлені трупи. Як маки червоні, що кидали під ноги їй.

А в далі туманній — шляхи. Навхрест.

На північ.

На південь.

На захід.

На схід.

Ідемо ми.— З дороги ж!

Перед нами снігом занесений степ, села, хутори... Ось і шлях знайомий, снігом заметений. Виє вітер в телеграфних дротах. Шпурляє, як скляним пилом, в обличчя.

Ідемо ми. Не шляхом, ні — тісно. Розлилися, як повідь, по всьому степу, аж за обрій, хвилями грізними переливалися через замети, по кучугурах. Усе вперед, уперед...

Десь спереду з байраку бабахкали гармати. З хутора, з-під ожередів соломи часто й зле гавкали кулемети, і розхлябані залпи шарпно рвалися з-за кучугур... Поруч мене впав хтось. Устами просто до землі. І вмить завмер у червонім поцілунку... Хтось стогнав крізь стиснуті зуби. Хтось проклинав. І зойки, прокльони кидали гарячим оловом...

А село тихе й смутне. Із-за кучугур лячно визирали хати більмуватими віконцями (я бачив червоні узори на їхніх шибках). І чомусь я згадав тебе. Згадав, як колись іще на півночі увечері прийшов у казарму, тебе не було..А біля нар на підлозі в "хахлацькому" кутку валялися клаптики з жовтої й голубої матерії. Було тоді мені тоскно й сумно. І зразу... Невже й він там? — Рука заклякла на затворі.

А по леваді за селом — розпатланий шум, перелякані крики й бліді постріли — сполохано — там-тут.

Клацнув затвор під моєю гарячою рукою. Вибухнув постріл, ще... І коли за кілька хвилин ми вимели село, на мені теліпався порожній патронташ.

Тихо на селі. Помалу, прищулено й озираючись, із хат повиповзали сірі фігури. З насупленими на очі шапками, з загорнутими хустками обличчями — самі очі. З-за тинів великими очима дивилися на нас. В юрбі їх я впізнав і тебе. Зрадів.

— Аж полегшало,— сказав,— тебе не було там?

— Ні.

І ти щільніше загорнувся в кожух.

— Хіба я без поняття, щоб, значиться, проти своїх. Хіба ми не розуміємо, що то за більшовики? "Земля — трудящим, заводи — робочим!" Це — гарно. Ми всім серцем...

Впустив очі під ноги, в сніг. Переступив з ноги на ногу...

— Конешно, що ото зморені ми дуже... Війна... дома — розвалено, і в грудях щось давить.

— Такти й валяєшся на печі! Ех, товаришу! Укупі з тобою ми падали й стогнали під важкою підошвою старого життя. Укупі розчавлені й безсилі (колись) проклинали його і в безсилій злості погрожували йому кулаками... А тепер, як зчепилися з ним руками до горлянок, ти — на піч. Нам ні від кого ждати рятунку.

.За селом — чутно сурмили.

— Ідемо далі,— сказав я.— А ти?

— Та воно, звісно, за нас хто? Самим треба за себе дбати. Та що ото ж розор отакий і в мене. Хоча б трошки на ноги зіп'ястися... Я прийду.

Очі твої, як підцюкнуті моїм гострим поглядом, упали в сніг.

Ми розійшлися.

В бурхливій юрбі йшов я, важко грузнучи в снігу по шляху. Грізна тиша. Аж ось — вибухнуло, затакало, і ліс, що спереду, зареготавсь, застогнав...

— В цеп!

Немов хто міцно згріб нас у жменю і шпурнув уперед, і розсипалися ми по степу, захекано бігли — сунулись, як величезні граблі, огрібаючи степ. Кожний зубок з гарячим серцем, з гнівом, закляклим у гострому багнеті. Коли ламався який, на тому місці в снігу займалась іскра. А потім

несло чи снігом замітало. А ззаду з резерву вганяли новий — і йшли-ішли... Усе вперед, уперед...

Ти ж, у кожух загорнутий, з шапкою на самі очі, стояв на воротях і дивився на нас... Що ти ловив голодними очима й ховав на саме дно душі? Може, рев червоної хуртовини (ти — на печі!)... Може, тихий лоскіт синіх очей... Очей? Чи садка вишневого, твоїх житів... (А по степу — іскри-трупи займаються, гаснуть...)

Потім ти якось аж зігнувсь. Ще дужче насунув на очі шапку й тихо почвалав, понурий, до хати...

* * *

За північ. Не спало село. Червоними вогниками поблискували чорні силуети хат. У березі — чутно — гризлися собаки над неприбраними трупами... Здалеку, з-за лісу, немов хто у гарячці белькотів щось, від чого робилося і страшно, і тривожно.

У зборні в блідому сяйві каганця, в хмарах диму з цигарок — спітнілі й розпалені селяни. Усе більш обшарпані й похмурі. Галас важко тріпавсь у тісній хаті, тінями дряпавсь по стінах, по стелі. Іноді виривався з нього хрипкий крик і просто кидався до вікон, аж шибки бряжчали...

Душа твоя вже повна була вщерть одним словом: земля, "моя земля!", і будилися в тобі образи твоїх давніх мрій. Ланок. По ньому — "Гей, сірі!" Жита буйні, хвилясті... Ось із них визирнуло рожеве лице й сині очі... Ти аж всміхнувся. Хутірець у садку тихенько зашелестів, і раптом наче буря набігла... Оплески. Ще про щось кричали.

Ти знав про що.

— Гнобили нас Годі! Смерть буржуям! Уже під ногами повсталих пролетарів і нас, бідноти, повзають вони розчавлені. Смерть їм! На землі є місце лише нам. Земля — нам! Заводи — робітникові!..

— Земля — нам!

— Смерть!

— Виймайте ж із стріх гвинтівки, надівайте патронташі і — гайда! Чуєте?

У хаті на мент заніміло. Знадвору глухо ревла гарматами

ніч.

— Ми повинні бути там. Пам'ятайте: "Не ждіть рятунку ні від кого!"17

— Конешно, хто нас рятуватиме?! Але ж... ну що, як уб'є? От тобі і земля, і воля!

Якийсь крикун плигнув на ослона.

— Нє, товариші! Нікуди не гайда. Нада спервоначалу закріпить слободу, щоб вона, значиться, ні двиг! Ми, революціонери, ми, соціалісти, на весь світ крикнули: "Смерть буржуям! Усьо — наше, народне". Ну, тепер що нада дєлать? Тиша.

— Мовчите? Нада бить буржуїв! Нада одібрати наше, потом нашим нажите!.. Ув економію! Каменя на камені не оставимо. І на розвалинах старого мира будемо строїти новий!..

Крики:

— Каменя на камені не оставимо!

— Ми потом наживали!..

— Ув економію!..

Дух тобі забило. Очі налилися кров'ю. В юрбі кричав і ти, сам не чуючи свого крику. А потім ніч чорна й холодна ударила в лице тобі сніжно-гарячою долонею.

По вулиці — галас. Вили собаки. А вдалині рєвла-стогна-ла червона хуртовина.

Маєток спав. Німо. Покої, комори, сараї — змежили очі. Що снилося їм під виття вітру, голих дерев у саду, під грізний клекіт боротьби серед тривожної ночі?

З села — шум. Линув — котився, ріс. Напер на паркан, на ворота — трісь! — і влився юрбою крикливою в подвір'я.

Поночі. Чувся в темряві крізь галас і крики брязкіт ломів об залізо. Забряжчали побиті шибки.

— Огню! — кричав хтось.

За сараями спалахнув ожеред соломи. Червоні фігури метнулися, забігали, як тіні химерні, в тривожнім сяйві пожежі, в покої, до загонів, під вікна в сад... Чулося — грюкіт чимсь важким у, двері десь усередині, торгання, скрегіт меблі, бряжчання шибок і глухий гул...

— У... р... р...— і згодом у вікні блиснуло щось чорне й незграбне і важко похилилося вниз.

— Пускай!

Грюкнуло, аж завило, а потім все тихше-тихше... Вікна ригали поламаними кріслами, розпанаханими перинами, купами посуду... А по снігу попідвіконню повзали" фігури хапні й хрипло-шумливі.

Зайнялися сараї.

— Машини!.. Рятуйте!

В роззявлені двері блищали маховики, зуби й колеса жаток...

— Рятуйте! — гукав хтось.

Ти підійшов, заглянув до них (падала вже покрівля) і вищирився. А брови хмурні. Раптом схопив дрюка з лати й почав гепати по машинах, влучаючи, щоб якнайдошкульніше. Аж хрипів... Коли ж не міг уже підняти рук, кинув і, слоняючись, подався до загонів.

Маєток палав. У чорному небі кружляли червоні птахи. Дерева простягали в полум'я голе гілля, немов намагалися хоть що-небудь вихопити з огню. Марно, все пожер.

Стихло на пожарищі.

А по дорозі на село котився гул. Вітер сердито кидався, шматував його й клаптями шпурляв у темряву. Рев худоби, крики хриплі. Десь за селом вили собаки.

* * *

Минали дні.

Весніло. На чорних ріллях, як мурашки, повзали люди, греблися в землі, зморені, з слідами землі на руках, на обличчях. А очі ясніють, радісно гладять кожну латочку, кожну грудочку цілують!

На своїй роботі!

Хтось сіяв. Набирав золотого зерна повну жменю й кидав поперед себе в чорну пухку постіль. "Роди на здоров'я!" Різав мотузок в плече, і вся рука — мов вивихнута. Та дарма (собі ж сіє). Весело дивився на рожевий схід — сонце вставало, і згадалося чомусь — пожежа маєтку (десять сівалок згоріло тоді. А інших машин!).

Ти волами своїми, з економичеських загонів, чесав свою ріллю. Прикипів налигач до руки, плечем торкався до плеча волового.

— Гей, сірі!

Всміхався в простори й жадно хапав легенями весняне повітря, насичене пахом ріллі рожевих проростів... грою блакитних дзвіночків і криками радісними з-під хмар: "Кру... кру..."

А увечері пізно повертався додому зморений, але ясний. Лише в'їжджаючи у двір, хмурився на розвалену оселю й зітхав.

Все — те ж. І хата убога, напіврозвалена, і тіні в кутках... мати стара, нітрішки не помолодшала, ще, навпаки, не одну срібну нитку вплело в її волосся.

Подала вечерю, а сама й-за ложку не взялася. Зітхнула.

— Журно! — промовила.— Все думається,— а немов перевернеться, що буде!? Та ще й сон такий бачила сю ніч: наче в церкві ти з молодою своєю, і обоє — у вінцях. В осяйній церкві, заквітчаній зеленим віттям і степовими квітками, пахло степом і ладаном... Ти взяв її за руку й хотів

поцілувати. В ту ж мить зблідла вона, похитнулась і впала на землю... Поганий сон, сину!

У — Ат, не крякайте, мамо!

І все ж похмурився, і серце тобі вщипнув смуток. У тривозі вийшов з хати.

Вздовж греблі шуміли верби. Над ставом у кущах сміялися солов,ї. Зоряно, тихо. Кущами прокрався ти до хати, до знайомого віконечка підійшов навщпиньках і тихо-тихо: стук-стук! Вийди, я жду!..

Тихо. Далі щось біле майнуло в темряві хати. Обличчям дівчина твоя наблизилася до шибки й хитнула головою. Згодом — рипнули двері.

— Ну, я прийшла,— кинула ліниво й спросоння потягнулася молодим і гарячим тілом. З-під рясних вій, як з-під густих очеретів, глянула очима — озерцями, порослими ряскою. В ту ж мить набіг вітрець — стріпнулися вії...

— Ну?

Ти прихилився до неї, стиснув дужо й потонув у синім тремтінні її очей. Палко устами шукав її уст. Тиснув... Раптом, наче під бурею тополя, хруснув її стан.

— Ай!

Пручнулася й висковзнула з твоїх обіймів. Одбігши, стала й злісно кинула:

— Іч, падлюко!

Ти збентежений стояв. Не розумів нічого.

— Любо, ну я ж кохаю тебе! А коли ж? — благав і простягав до неї руки.— Коли ж?! На мойому вбогому подвір'ї ти ж бачила дубки з панського лісу — на нову хату! Збудую, уже й майстрів договорив, обсаджу тополями й вишнями. Старенькій матері звелю покрапати навколо запашними квітками, для тебе ж... Любо!.. Ну ж!

Вона засміялась зневажливо. ' — Тоді ж і нехай! Та тільки, мабуть, ніколи! Ти думаєш — я піду до тебе у твій "совітський" рай. В казармі жити, з одного казана їсти. Не виглядай, мабуть! Чи ти, може, віриш у свою хатинку з панських дубків?

— А хіба що?

— Ти й не чув нічого? Ех ти! Війна ж іде. А це брат одержав звістку від товариша свого отамана Петленка. "Сподівайся — ідемо!" — пише.

Ти засмутився.

Розійшлися мовчки, наче чужі.

* * *

Як тінь, блукав ти хмурний і блідий. Робиш що, а очі стрілами пускаєш в далечінь тривожну. Линеш понад принишклими в тривозі ланами — селами з непохованими трупами поза городами... Уночі довго не спав. Перевертався з боку на бік і не міг задушити зітхань.

А за стінами десь у далечі рев чорних гроз. Глухе ридання штовхало нічну тишу, і вона, важко сновигаючи, падала, билась об хати, аж шибки бряжчали...

Перед "богами" мати навколішки. В беззубому шамотінні чутно— плутався жах і журба. Клала поклони й хрестами намагалася заколихати смуток. Марно. Тінями химерними й патлатими він одривався од неї і,падав додолу. Далі повз по долівці й принишк у кутку. Труїв повітря.

Тоді ти підвівся і почвалав із хати.

Гаснули зорі. Хтось дужо за обрієм надував губи та все: пху! пху! Гасив. І злорадо так реготався. Або ж сухенько хихотів у кулак. А потім клацав зубами...

— Давай: пожру, пожру!..— чулося в глухому шумі. А може... Принаймні тобі так здавалося. Ти злякано притулився до одвірка. А перед очима в блакитному смутку сповиті — сіра напіврозвалена повітчина... хлівничок... Чутно— ремиґали воли. Обіч — дубки, що думав на хату...

Зітхнув.

— Ех, думав! Чого не думалося в ті медові дні, коли повітря, підхмелене шрапнельним димом, кров'ю, весняними громами, п'янило мозок і в серці розхристані бажання гасали, рвались, летіли...

Здригнувсь і закляк. Стояв на порозі, прихилившися до одвірка. Розпутано пускав очі по подвір'ю. І никали вони по всіх закутках, а поверталися голодні й залазили в тебе. А з далечі — шум, глухі крики:

— А-а-а!..

Ходив, як уві сні, і не знаходив місця. Виглянув за ворота вздовж улиці,— тихо й мертво. На луки за левади туманні далі. У загоні ремиґали воли. Зайшов.

— Ех ви, мої сірі! Підете знов од мене. І ніжно гладив їм голови, шиї...

* * *

На світанні сірі вужі обозів шумом і грюкотом збудили село. Заспані хати розплющили очі, і в них глянули сполохані обличчя. Де-не-де рипнули двері хрипло спросоння. Немов питали:

— Що трапилося?

І питання це з холодом у душі блідими фігурами людей бігло за ворота, за тинами притаїлося:

— Що таке?

— Більшовики одступають.

Серце в тебе з болем стислось і заніміло. Схилившись на тин, тупо дивився ти під колеса на шлях. Раптом (чому те згадалося тобі), пригадалося раптом обличчя прапорщика Петленка. Смугляве, з невеличкими вусами вниз. Пригадалося, як він казав, бувало:

— ...Та земельки десятинок двадцять-тридцять. Госпо-дарствечко. Воли круторогі, садочок... пчілки...— і хитро так підморгував та ворушив усом. Ану ж, хлопці, співніть!

Хлопці співали:

Ще не вмерла Україна і слава, і воля,

Ще нам, браття-козаченьки, усміхнеться доля!..18

Стукотіли колеса внизу під вами. Повз розчинені двері бігли назустріч — минали — станції, будки, мости, села... Ти, як у тумані, бачив те все. Бо

жадібно розмахнув і кинув очі в далечінь на південь, немов намагався побачити той свій ланок, сірі воли, себе за плугом.

"Хе, десятин двадцять-тридцять. Це не жив, а раював би! О, тоді я не крався б навшпиньки до неї кущами під вікно. А сміливо в розчинені навстіж ворота в'їхав би з старостами, із хлібом святим..."

Улицею нісся вершник. Чути було крик його:

— До зброї, товариші!

Інші чулися крики, бряжчання зброї, що розбирали з хурманок.

Пробіг вершник повз тебе. Кінь змилений став цапа, а з сідла суворо з-під пилу й запеклої крові червоногвардієць кинув до тебе:

— Чого стоїш? Бери гвинтівку! Ти здригнувсь і пом'явся.

— Та я... ось удягнутись побіжу.

Побіг у хату. Зиркнув у шибку на вулицю: пронісся вже.

— Ну, слава богу. Іч, "бери гвинтівку!". А може, я не хочу! Може, я й сам знаю, коли мені гвинтівку брати!

З полиці дістав хліба, сховав у пазуху. Підійшов до матері на полу:

— Мамо, у берег їсти носитимете. Отам, у коноплях. Сутінкми прокрався на вгород, по картоплі повз, щоб

ніхто не побачив. А потім — шмиг! — у коноплі.

Сидів і кутуляв сухий хліб. Іноді спиняв щелепи й прислухався до клекоту боротьби за селом. Ближче. Вже інколи стьобали кулі по коноплях. Тоді ти кидався й припадав до землі.

Чи чув ти, як тремтіла й гула вона, повна криків скривавлених і стогнання крізь стиснуті зуби?

— Чув!

* * *

Надвечір мати прийшла у берег і покликала тебе. Ти, лячно озираючись, виліз із конопель, брудний і заспаний.

— Хіба нема вже?

— Одступили.

І почала оповідати, як тікали. А скільки набито їх під селом та й по всьому шляху, що на північ простягся. Не одна мати заголосить. А скільки сиріт заплаче!

— А ці ж?

— Сила-силенна. І німці, і гайдамаки19 з торбинками біля шапок, і кадети в золотих палетах... Як гайвороння чорне, налетіли на село, скаламутили і — далі в степи... Ув економії штаб.

Мати зупинилася й-тривожно спитала:

— А тобі ж нічого не буде? Ти здвигнув плечима.

— А хіба що? — кинув сухо (в горлі пересохло одразу).

— Сердиті дуже. Комітетників били, поарештовували. Бабу Явтушку били (де син?). Діда Панаса, що сказав "товариші".

— Ну, я ж що — безпартійний. Хто прийшов до нас — той і наш!

— Гляди.

У хаті в сутінях ходив із кутка в куток, палив цигарку за цигаркою. Потім звелів матері з хижі принести новий картуз із "дутими" крисами й надів.

— Куди це ти? — не втерпіла мати.

— Вже ж не куди. Це вона вже виглядає досі.

Під вікнами загупали чобітьми. Грюкнули двері. У хату ввалилося кілька душ. Чутно, об долівку грюкнули приклади.

— Хто хазяїн?

— Я.

Голос твій затремтів і урвався. А до обличчя прихилилися суворі очі, налиті кров'ю. І зуби блиснули в темряві.

— Ну, не знаєш, чого нам треба? Лягай!

Той, що в погонах, зареготавсь і почав вигвинчувати шомпола:

— Ми ось підіб'ємо підсумки твоїй революції!

— Та я ж... їй-бо!..

Удар в лице звалив тебе на долівку. Чув, як зривали сорочку, а потім щось гостро впилося в спину й опекло всього.

— Оце тобі земля та воля!.. Це — пограбована економія... Це — панські дубки!..

І знову із свистом шомпол впивався в тіло твоє, лишаючи по собі криваві смуги. Ти кричав спершу," вужем звиваючись під гострими ударами. Далі — дико кричав, бився головою об долівку, обличчям об брудні чоботи катів твоїх. Далі — заюшений кров'ю, нерухомо лежав.

Тихо в хаті. Біля припічка — чутно — тужила мати, глухо, як з-під землі, упавши лицем в якесь ганчір'я. •

У скрині шкрябались три пари рук.

— Саме дрантя! — кинув один сердито й відійшов до баби.

— Тобі заціпе? А то так пику розквасю!

— Та, дітоньки ж ви мої!..

— Мовчи, карга стара! А ти вставай, розвалився! Тупо вдарив прикладом твоє непритомне тіло.

— Вставай!

Побитого волокли тебе з хати.

— А ти, стара, воли ув економію зразу ж оджени, і дубки, хоч на плечах.

— Пішли. Сполохано гавкали собаки на селі. По вулиці де-не-де, як тінь, просковзне хто. По дворах — тиша, хіба де рипнуть двері і в ніч шарпнеться дикий нелюдський крик.

Ішов ти. Навколо — сторожа. Нило тіло побите й скривавлене, а ноги, як пудові, ледве волочив по дорозі.

Вийшли за село. Ось — економія. За цегловим муром — чутно, в зловісній тиші гасав чийсь розпатланий крик:

— А-а-а!..

Волосся на тобі ворухнулося, і в грудях похолонуло.— "Це ж і мені!" У ворота вивели юрбу обірваних і побитих селян. (Хто в сірячині, хто в шинелі чи в самій сорочці й без шапки.)

— У расход? — спитав один із сторожі.

— А куди ж!

Сувора й німа, пройшла юрба й зникла за цегловим муром. Тихо. Раптом гаркнув залп. Ще кілька пострілів... Жах охопив тебе. Прищуливсь і — біля воріт уже був, як раптом кинувся й побіг уздовж паркана вниз у береги. Крикнув хтось іззаду, вибухнув постріл, цьвохнула куля, друга в кущах... Ти все біг. Хруснув тин під тобою... грядки... У лозі над самою водою упав на вогку землю і принишк. Тихо. Лише з села чулося гавкання собак, тупіт роз'їзду по вулиці.

Унизу плюскотіла річка. Тихо шелестів очерет, і робилося страшно (може, хто підкрадається). На тім боці чорнів мовчазний і похмурий ліс.

Ти підвівся і, лячно озираючись, покрався попід кручею, шукаючи човна.

Л ^: *

— Хто йде?

Ти шарпнувся в кущі й принишк. Чулося з темряви — клацнув затвор, і голос дужче й грізніш:

— Буду стріляти!

Ти впізнав. Вийшов назустріч.

— Та це я. Свої.

Фігура в сірячині з гвинтівкою "на руку" ближче підійшла до тебе і впилася очима.

— А — ти? Утік? Ну, топай же в яр. Наші там.

. Лісом мовчазним, плутаючись поміж дерев у гущавині, довго йшов. Нарешті спереду з темряви заманячили блідо-рожевими плямами дерева. Знизу глухо чувся гомін.

Підійшов ближче. В яру круг огнища розташувалися утікачі з села. Хто в драній шинелі, хто в сірячині, хто простоволосий і в одній сорочці, як вирвався. Курили, жадно затягуючись і зловісно поблискуючи вогниками цигарок. Говорили голосно всі одразу, роздратовані й грізні., Побачивши тебе, змовкли і хтось нетерпляче кинув:

— З села? Ну, що?

— Погано.

І почав оповідати, як били тебе. Як глухо стогнало село під шомполами. Про юрбу заарештованих і залп за конюшнями.

Колюча постать схопилася з юрби й на огневому .фоні грізно замахала руками.

— Отак нам, дурним, і треба!, Казано нам було: бери гвинтівку і марш свій степ обороняти. Не слухали? Хай! Це нас, дурних, і вчить. А тільки не розхлябуйтесь, хлопці! Перемога буде за нами. Пождіть. Хвилями покотиться знову з півночі Червона Армія. А тут ми скаламутимо тили білих. Пождіть! Всі байраки, яри закишать повстанцями20... Е, буде робота! Не розхлябуйтеся ж, хлопці!

Змовк. А натомість цілий хор грізних голосів сколихнув

ніч.

— Зразу ходімо!

— Чого ми сидимо? З наших батьків шкуру деруть! Товпа нащетинилась багнетами й грізно завила. Раптом

хтось холодно кинув:

— Та їх же сила яка, а нас!..

На зігнутих ногах млявий сумнів пробіг по юрбі. Кому кашкет на очі насупив, в кого вихватив і кинув гвинтівку додолу. Тиша. Тріскотіло гілля в огнищі. Схвильовані люди мовчки пихкали цигарками. А над головами чорні патлаті лапи намагалися змести, позривати зорі...

* * *

Минали дні.

Ліс мовчав. У гущавині, по ярах принишкли повстанці. Зневірені й смутні. (Ех, доки ж це буде? Прищулились по кущах, а там... Коли ж сміливі й непереможні кинемося на село... у степ?..)

Так поскучали за ним. Щоднини у вогких сутінях ліщини і ярів, коли важкі повіки, як завіси, падали, обірваним і стомленим людям снилося — степ... стайки кіп по ньому. Возять. Куди? Ув економію? (Гарячково кидались люди уві сні.) Ні, тобі прямо в рот. І регітно вітер кидав в обличчя вкупі з колосками сум неоглядного степу-стерні, розпач сірих сіл.

Надвечір прокидалися в'ялі й роздратовані. А коли падала кіч і все сліпила, тінями блукали по лісу, по березі річки, по вгородах, жадно шукаючи зустрічей... де — свист тихий, умовний, де — у віконце — тук! тук! — і крадуться, лячно озираючись, навшпиньки білі постаті. Зорі. Десь гавкають собаки.

Потім, бувало, ходили "на роботу". "Квиталися" з ким або ж за контрибуцію з селян, або ж за пошматовану спину чиюсь. А як починало світати, тікали знову в ліс.

...Як сіре листя восени, обривалися й падали дні. Пройшла осінь. Пожовкнув ліс, принишк — засумував, як сухотник. А під ногами — пляма крові з харкотиння. Потім у верховітті завив вітер, заплакало небо старечо, і падали його холодні, дрібні сльози на сірі плями промоклих до кісток людей, на живе дрюччя тифозних. Ніч — день.

А сірого ранку зо всіх боків несподівано обгорнули білі. І, здіймаючи жахливу тріскотняву чи гіллям, чи пострілами, зашморгували все тугіш, тугіш із себе петлю.

Бій. Прорвались. Гублячи забитих і поранених, кинулися з лісу. Грязькими шляхами гасали з села в друге^ намагаючись замести за собою сліди — марно: всюди трупи й хворих губили.

Тоді кинулися до фронту (прорватися й злитися з червоними) .

Брали місто. Червоні хвилі сунулися просто з загорнутої у мряку долини. А місто ревло гарматами, клацало кулеметами. А в тил з холодним тремтінням шпурляло евакоешелони.

Ти пам'ятаєш, як хряскіт рельси дряпнув тебе в грудях — і гаряча хвиля затопила тебе... Паровоз ріс. Раптом — трісь! Як зачарований, дивився вниз, де під насипом, немов з обірваної жили,— кров...

А в долині громові крики:

— А-а-а!..

Хтось кинув:

— На ура пішли! Братці, а ми ж?

— Біжімо!

— Ура-а!..

Біг і ти з гвинтівкою "на руку". Кричав нестямно з іншими "ура!". Ось наткнулися на танки, що, як черепахи, під насипом лежали вкупі з потрощеними вагонами (слов'янськими літерами стояло на одному: "Витязь")... на труп розчавлений, у погонах...

* * *

На розі вулиць, де бруківка залита кров'ю й заляпана мозком, ми стрілися. Схрестилися поглядами й мовчки стисли руки, скривавлені й тверді.

"От і я!" — сказав очима, що вмить такими гострими стали. А в куточках їх, у сутіиях повік я бачив, як тінями принишкли і тремтіли жах і розпач. І чомусь пригадалися мені села убогії. Ніч чорна... А навкруги в грозовім шумі — брязкіт заліза. Глухий гул. (Падали й розбивалися хмари...)

Радість, як вихор, налетіла й кинула нас уперед по бруку, де в хмарах диму серця кресали криваві іскри, щоб день сірий запалити в сонячну казку...

Ти пам'ятаєш — серця наші загострилися в багнети. Падали трупом під ноги нам. На шинелю мені, а тобі на сірячину бризнула кров і грала-мінилася червоними рубінами.

Пам'ятаєш?

Нас — мільйони. Масою грізною, як лавина огненна, лились-сунулись степами. У ногу — безліччю сердець. І здавалося, що то б'ється одно серце величне, і немає — тебе, мене, їх, а є лише один Чоловік (і в ньому я, ти, вони..."). Титан, головою над хмарами, що кроками-верствами йде по земній кулі з мітлою багнетів. Під ногами, як іграшки,— хати, хтось порозсипав тут-там то купами, то поодинці... Пошматовані, латка на латці, лани... Сірі, чорні... Мовчазні... Іде гігант-чоловік, а ззаду по слідах — кущами пишними квітнули маки червоні...

Перекоп вив день-ніч. А Гнилим морем — на конях... Прорвалися в тил. Обійшли. Збили... і вже до самого моря в шумі копит, брязкоті криці об маслаки тіл неслися. Де-не-де з повіток, з ожередів соломи стирчали голі помулені ноги. Юрбами обірвані до нас підіймали руки тремтячі й благали: не рубай! А на обрії в шпарочку між небом і землею морем

пролізли, втекли пароходи білих. Не стало й диму, і зробилося тихо, синьо і так просторо...

Коли ти дивився на море, твої очі робилися такими ж синіми, і блискала радість, як у птиці в блакитних просторах, а потім темнішали. Ти хмурив брови й схилявся головою. Що думав ти тоді?

Пам'ятаю ранок — вартували. На кручі куняли гармати з позатиканими горлянками. Унизу плескалися об берег хвилі!.. Ти мрійно дивився в морську далечінь. Раптом нервово витяг кисета й скрутив цигарку. Затягся жадно й кинув, не дивлячися на мене:

— Шахтарі їдуть сьогодні. На шахти в Донбас...

— Це добре. Загупають знову під землею кайла, загуркотять вагонетки з вугіллям — поллються жилами до всіх органів хворого тіла. Задихають легені глибоко й легко, моторно забринить мозок, і під шум заводів, у таємній тиші росту збіжжя на ланах розквітне радісна й ясна усмішка в людини...

Глянув на тебе — похнюплений ти.

— Чому? — запитав.

— Так... згадався степ І шелестіння колосків на ньому. Очі кинув у море (непотрібні). Та й без них так виразно

бачив. Тихий степ... Хутірець у вишневім садку... і її — цілує шрам твій на обличчі, що ледве загоївсь, і вся лине до тебе:

— Твоя! Засилай старостів. —

Твої очі були сині, як море. І в них, як хвилі, хлюпалося щось...

На другий день тебе не стало. У піраміді покинута стояла гвинтівка. А куди подівся ти? І раптом виразно так я пригадав твої журні пісні учора на кручі і гру хвиль у твоїх синіх очах...

Чорна ніч низала перед тобою (сидів на буфері) разки з залізничних будок, освітлених станцій, телеграфних стовпів. Дихали в лице тобі степовим простором, молодою землею.

Удень блукав по путях — поміж вагонів, ховаючись од патрулів. Жадно прислухався до крику кожного паровоза і все питав у кого не попало:

— Це куди?

Вночі тільки виїхав. Притулився на криші між обірваних людей, між клунків і з завмерлим серцем летів у темряву. На станціях жадібно впивався в чорні слова на білій стіні й читав по літерах. А потім вираховував, скільки прольотів лишилося ще. Недалеко вже.

Уночі й приїхав. Біля семафора зліз, на землю сплигнув і через ріллю подався степом.

Хутір спав. Голий садок журно шумів. У загонів ремиґали воли. З темряви, в далечі десь на селі — чутно — перекликалися собаки й гасало шмаття пісень.

Постукав у вікно. Було тихо. Потім крізь шибку глянуло її обличчя й довго пляміло на склі.

— Та це ж я,— казав ти,— не впізнала? Одчинила дівчина вікно й хмурна виглянула.

— Бачу, що ти. Чого?

Схрестила на лутці руки й важко поклала на них розпатлану голову.

— Що скажеш?

Холодом обдало тебе. Дивився в її гострі очі і скривлені уста і скаржно казав:

— Он яка ти! Думав... Що думав!— Сама ти була думою моєю! На фронті під громи й крики смертні — я бачив тебе. В шумі моря, там, в Криму,— я чув дихання... Усюди, завжди — сама ти!

— Ото!— І всміхнулася криво.— Любиш так? Не минеться, мабуть, нам і подружитися? Буду за тобою патронташі носити, рани перев'язувати...— І засміялася.

— Ні, я кинув уже гвинтівку.

— Хіба вже кінець?— замислилася і раптом кинулась. Казала, як уві сні:— Тоді в радгосп у чорнороби підемо. Будемо гнути спину, а нас за це годуватимуть кукурудзою, а може, і нагаями. Чув же ти? Ув економії радгосп тепер? Добився — та не того, чого хотілося.

Змовкла. А ти кинувся.

— Як не того, чого хотілося?

— А так. Хіба хотів ти бути кріпаком? Хіба бився за те, щоб на жидів робити? Земля ж тепер не наша, то дурили! А тепер — у комунію запишись, роби, як воляка, то й живи. На ячниках та на сирівці. А хтось і маслечко, і яєчка споживати буде. Та тільки посміхуватиметься: "От дурні!"

Ти скрегнув зубами і стис кулака:

— А це що?

Вона мовчала, замислена. А потім тихо спитала:

— Так ти не за комунію?

— Ні.

— Любий мій!

Притягла руками до себе й гарячими губами впилася в твоє обличчя. Потім виплигнула у вікно і, взявши за руку, повела за собою до клуні.

Рипнули двері.

— Хто?

По кутках почулося шарудіння.

— Свої. Привела ось вам.

Руки не пускала. Стиснула дуже й прошепотіла:

— Як любиш мене, роби, як вони. Геть чужаків! Не хочу я бути попихачкою у жидів та кацапів!

З темряви виринуло кілька фігур з обрізами. Ось знайома (полегшало).

— Петленко?

Він відійшов і обличчям прихилився до твого.

— Так наш тепер?

Ти мовчки хитнув головою. І зразу, знесилений, одійшов у куток і впав на кучу соломи. Поруч тебе — сонні, гарячі тіла. Несло від них перегорілим самогоном. З темряви од дверей чулися соковиті поцілунки.

Хотів ти підвести голову й глянути, і не було сили ворухнутися. Така втома! Повіки важко аж хряпнули. І не стало нічого.

Не чув ти в кутку на соломі шарудіння двох тіл, важкого дихання їх, придушених скриків чи з болю, чи з радощів... А потім вона горнулася до нього й тихо казала:

— Це ж у нас буде дитина. Швидше роби своє, щоб не довелося підкидати його "совєтам", а самій у попихачки йти!..

Петленків голос глухо гудів:

— Ні-ні. Це ще нас прибавилося. Тепер швидко. А тільки й ти не забувай свого. Підморгуй йому, бреши... Як треба, хай і лапне який раз...

І довго ще чулося шарудіння й тихий гомін в сутінях у кутку.

Ф # #

На світанні з ватагою бандитів нісся шляхом в колишню економію, тепер радгосп. Глухо гупали сотні копит, збиваючи куряву, що жалібним серпанком стелилася над зеленим хлібом. З долини од річки, як гурт сірих волів, сунувся туман. Тихо.

В розчинені ворота в'їхали в знайомий двір. Руїни. Самотньо сірів у саду флігель. Посеред двору — купи дерева, свіжих дощок. Тута ж понівечений інвентар.

— Іч, рай на руїнах будують!— прошипів хтось і матюк-нувся.

— Зліза-ай!— стиха почулася команда.

Обхватили флігель. Брязнули шибки. Вибухнув постріл, ще... З кімнат почулися крики й біганина. А потім у темряві заблискали сухі вогники пострілів, і над головами засвистіли кулі... Вибили двері — прорвалися. В темряві кімнат заплутано пручнувся шум. І чулося в ньому — брязкіт заліза, глухе гупання тіл і хрипіння.

Ти вартував з причілку надворі. Пильно дивився навколо. А перед очима хтось сотнею пензлів малював картини.

Палав маєток. Товпа ревла в шумі і грі полум'я... Гнав панські гуси. З-за огорожі пухкий панич стояв отут, на оцім самім місці,— висолопив язика й дражнився...

Раптом щось біле гупнуло з вікна й поваляло твої полотна. За мить схопилося й кинулося геть. Ти наздогнав. На ходу в спину ударив — проштрикнув багнетом і, коли він упав, зціпивши зуби, ударив прикладом і розтрощив череп.

Жах кинув і придушив тебе. Зігнутий стояв, не міг очей одвести, не міг віями ворухнути. Здавалося тобі, що так і скам'янієш, жах притиснув іще дужче. А ти напружився й почав тремтіти. Раптом випручавсь, змахнув і почав несамовито гепати гвинтівкою, як дрюком, труп. Гупало, чавкало. А ти все бив.

* * *

Того ж дня в селі забігли в сільраду. Порубали охорону. Із-за столів повитягали членів ради й тут же на очах поставили під стінку і розстріляли. Дістали список членів комітету незаможних — гайнули по селу.

Пробігаючи вулицею, ти вгледів свою хату. У вікно крізь шибку визирнуло старе обличчя материне, і чомусь серце тобі немов хто стиснув. Пронісся, не забіг.

Коли ж у списку більшість прізвищ була закреслена то вдарами шабель, то шомполами — і зовсім кинули село. Шляхом поміж золотих під сонцем хлібів лиш закуріло. Як вихор пронісся.

Уночі в темряві лісній притаїлися між кущами. Обіч — на залізничному насипі вартував ти. Дивився на рейки розірвані. Думав: а скільки безневинних загине людей! Діти, матері. Нило в грудях. І все ж — ти стояв. Тупо дивився перед собою, де в темряві губилися лінії рейок, і раптом немов хто снігом сипонув тобі поза шкірою.

Принишк — прислухався. Так — спереду чувся далекий шум. Він ріс — наближався. Зиркнув червоними очима й гостро до болю встромився в тебе.

Від лісу почулася— команда:

— Готу-уйсь!

Близько вже. Ти розумів, що треба бігти геть, і не міг. Здавалося, небачений хтось гарячково кричав щось і, схопивши руками за голову, поволі прихилявся налитими кров'ю очима до твоїх. Раптом, немов віями, мигнув і гепнув під насип.

Згас ти, заллятий хвилями з брязкоту й хряску вагонів, з криків-стогнання. Згас — і темний та холодний без тями гасав з шаблею скривавленою, толочачи крики й плач...

* * *

А навколо пахло бруньками.

Степом, принишклим од радості, цокотіли маршрути з вугіллям з Донбасу. Загуркали-зашуміли заводи-фабрики. Пасма диму, як величезні руки, в степи простягали для привіту.

І жадно селяни, що сіяли по ріллях, вдихали пах їхній укупі з весняним повітрям:

— Оживаємо. Слава богу!

І повніші жмені набирали золотого зерна, а рука робила ширший розмах.

Озолотився степ. Бриніли коси від сонця до сонця. І згодом— здавалося, якась чарівна швачка змережила степ стайками кіп химерними узорами.

Потім шляхом зарипіли-вози, загуркотіли фургони з прод-податком на "зсиппункт" до станції...

"Батько" Петленко роздратовано скріб собі потилицю й зле матюкався:

— Іч, хліба пруть, гади!..

А з-за кордону все не чути було допомоги. Бувало, вливалася сотня-друга шабель — і тільки. Ночами іноді хтось приїздив до "батька". Щось довго пошепки гомоніли. А то й сам зникав кудись. А повертався схвильований і роблено веселий.

Ну, хлопці, недовго вже. Ось із Заходу напруть. І Польща, і Франція, і Румунія... Маж, комуністе, п'яти!

Весело сміявся він, та в сміху тому ти чув неспокій і сплигував очима з його обличчя на землю. Думав: "Бреше!" Далі нечув, що говорив той. Лише хмурився од болю, бо кожне слово його довбнею гупало тебе по тім'ї.

Чому сталося так!.. (Як довбнею по тім'ї.) Чому, коли погляди ваші схрещувались, неначе чулося: "Брязь!"— і потім падали і його, і твій, як вибиті з рук шаблі?..

Може, тому, що вже занадто часто він їздив уночі в хутір, обсаджений тополями й вишнями. А вранці повертався на похмілля з саквами біля сідла, повними книшів, сала, самогону... А в кишені хустка з незграбними літерами: "Кого люблю, тому дарю".

Може, що вночі і вдень тебе душили кошмари чорних днів-ночей: то з-під потрощених вагонів повзли розчавлені тіла, хваталися руками за тебе, то шелестіння колосків обгортало тебе й наче остюками боляче дряпало по серцю...

"Ех, живуть люди!— заздро думав ти тоді.— Зжав, одвезе продподаток — і житиме собі. А я? Хіба кинути? Амністія ж?" І в ту ж мить пригадував, як казав Петленко: "Десь сотня перейшла до комуністів, а їх усіх і розстріляно!.."

Почував себе таким стомленим. Так хотілося хати теплої, господарства, спокійного життя.

А в темряві голос Петленків хрипло гудів:

— Одрізати революцію од хліба — це наше завдання. А тут і з Заходу напруть. В три щоти виметемо Україну.

В ту ж ніч зробили наскок на "зсиппункт". Перебили сторожу, облили бензином пакгаузи й запалили. А коли полум'я плигнуло й поповзло по

всіх будівлях, жадно червоними язиками лижучи її, вихором зникли в темряві.

їхали — Петленко спереду, ти з іншими за ним. Гостро очима впився в його потилицю і з болем солодким думав:

"От полоснути б шаблюкою! То-то — гори хліба на попіл звести!"

Пригадувалося — юрба голодних шляхом "на врожаї". Голодні й сині з холоду діти в халабудах, обшарпані жінки, чоловіки... і знову:

"От. полоснути б!"

Чорна постать "отаманова" пляміла спереду. А ти похмурий тюпачив за ним. І в серці закипала злість.

В хуторах ночували. Постріли на^ світанні сполохали всіх. Кинулися до коней — оточили зо всіх боків, не прорватися. Тоді забилися по хатах і в вікна почали одстрілю-ратись.

Ти бачив у вікно, як у сутінях насувалися червоні. Бачив червоні блиски їхніх пострілів. І, остовпілий, стояв з зарядженою гвинтівкою в руках.

"Уб'ють!— майнуло в голові.— І чорт його бери — хіба це життя?"

Тупо дивився на разки фігур знадвору. А бачив — степ, свій ланок закріпленої на дев'ять літ землі... хатину свою убогу... Шум колосків з пахом гарячої землі ударив тобі в груди, залив серце гарячою хвилею.

"І уб'ють!"

Ти стріпнувся. Очима важко кинув у бік, де біля другого вікна за кулеметом сидів "батько", і затоптався поглядом на його простоволосій голові.

"Ех, ударити б! Тільки луснуло б!"

Той заклав нову стрічку і знову застрочив. Але в цю ж мить ти незграбно підскочив до нього і з усієї сили вдарив прикладом по голові. Хряснув череп.

Знадвору: "Ура!.."

У хату заскочило кілька червоноармійців. Ти стояв біля вікна із схрещеними на грудях руками, під ногами валялася гвинтівка. Немов скам'янів. Навіть, коли один багнет уперся тобі в груди, ти не схопився, жахний, за нього обома руками, а лише зблід.

— Де отаман ваш?

Ти мовчки хитнув головою.

— Ф'ю-ф'ю,— свиснув один і нижче нахилився над проваленим черепом.

— Готов. Хто це?

— Я.

Очі суворі пильно глянули в твої. Сковзнули по всій фігурі аж до драних чобіт. А потім стрибнули й знов припали до очей твоїх. Багнет колихнувся і одхилився од грудей.

— Ти? Ну йди, там видко буде!

* * #

Ревтриб судив тебе й інших. Кого було присуджено до найвищої кари — розстрілу. Кого на п'ять-десять літ примусової праці. А тебе і ще кількох — за щире каяття, за подані відомості, що дали полегкість до ліквідації бандитизму (виявив склади зброї, сіть таємних організацій)— присуджено від сторожі звільнити.

Ти не вірив ушам своїм. І все ж схопився з ослона і, штовхаючись, протискався до виходу. На дверях — юрба. Якийсь гнилоротий дідок смоктав цигарку. Ти штовхнув його, далі — попрохав "бичка" й жадно затягнувся цигаркою...

Увечері підходив до села. Он і хату в сутінях видко — підсліпувато блимає. Навпростець через городи подався. І, лише входячи в двір, згадав про хутірець, про синьооку дівчину і хапно потер лоба, немов намагався й саму згадку про те роздушити...